

ne od autora roku 1589. a teraz między ludzi podane. Kraków 1596. / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków, 1859. – 33 s.

12. Wereszczyński J. Publika ... [] // Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków : nakł. Wydawnictwa Biblioteki Polskiej. – 1858. – S. 1-34.

13. [Zadora] Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwie Wiernego Polaka do wŝech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej. – В. м. др., 1613.

Пилипенко В.Н. Проекты рыцарской школы в Украине в польской политической публицистике середины XVI – середины XVII вв.

Статья посвящена анализу идеи создания рыцарской школы для шляхетской молодежи, которая существовала в польской общественно-политической мысли середины XVI – середины XVII вв. Автор выделяет два аспекта существования идеи школы: как реальной организации по военной подготовке и как литературный топос. Исследователь утверждает, что автором идеи школы как организации можно считать Анджея Фрича Моджевского, второе направление представлял Станислав Ореховский.

Ключевые слова: политическая публицистика, рыцарская школа, литературный топос.

Pylypenko V.M. Projects of knight schools in Ukraine in Polish political publicism mid. XVI – mid. XVII c.

The article is dedicated to the analysis of idea to create knight schools for Polish noblemen which existed in Polish publicism mid. XVI – mid. XVII c. The author distinguishes two variants of the idea: as a real institution for military training and as literary topos. The researcher comes to the conclusion that the author of the idea about school as a military training was Andrzej Frycz Modrzewski, the second idea can be found in the works of Stanislaw Orzechowski.

Key words: political publicism, knight schools, literary topos.

26.02.2013 р.

УДК 94(477):947.7«1649/1654»

В.О. Щербак

ЗДОБУТТЯ ПОЛІТИЧНОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

У статті аналізується шлях гетьманського уряду від Зборівської угоди 1649 р., якою визнавалася територіальна автономія Війська Запорозького в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, до утвердження політичного статусу Української козацької держави, зафіксованого в «Березневих статтях» 1654 р.

Ключові слова: Визвольна війна, Військо Запорозьке, політичний статус, Богдан Хмельницький, українсько-російський договір.

Створення основних засад державності на першому етапі Визвольної війни стало знаковим надбанням політичної культури українського етносу ранньомодерної доби та давало вагомі підстави для їх розбудови. Водночас, здобуття територіальної автономії Військом Запорозьким ратифікацією Зборівської угоди 1649 р. передбачало існування в межах трьох руських воєводств – Київському

Чернігівському і Брацлавському паралельних урядових та козацьких адміністративних структур. Значна частина повстанців змушена була повертатися під владу своїх попередніх господарів і відбувати кріпацькі повинності. Не сприяла державотворенню й ненадійність союзу з татарами і загострення стосунків гетьмана Богдана Хмельницького із Запорожжям.

Вітчизняна та зарубіжна історіографія вже зверталася до оцінки «Березневих статей» 1654 р. [2; 3; 4; 7; 8; 12; 13; 15]. Розмаїття тверджень пояснюється рівнем політико-правової думки при трактуванні документу, оригінал якого до сьогодні не віднайдено. Разом з тим, у визначенні юридичної природи, змісту та значення українсько-російського договору оминалось увагою питання політичного статусу Війська Запорозького. Тому завданням даної статті є дослідження формування основ позиції Б.Хмельницького, що вплинули на характер державного статусу козацької України в середині XVII ст.

У руслі реалізації Зборівської угоди до початку 1650 р. було утворено 16 козацьких полків, інтенсивно формувалася власна судова система, утверджувалися прерогативи гетьманської влади. Підпорядкування королю Речі Посполитої не стало на перешкоді Б. Хмельницькому діяти самостійно у вирішенні питань внутрішньої та зовнішньої політики Війська Запорозького. Тому закономірно, що гетьманом виношувалися плани заснування власної династії через налагодження родинних зв'язків із представниками монарших дворів сусідніх країн. Зокрема, він намагався одружити свого старшого сина Тимоша, на якого покладав великі сподівання, з донькою молдовського володаря князя Василя Лупу Розандою. Очевидно, що й зближення з Туреччиною, уряд якої надав Б. Хмельницькому титул «князя руського», здійснювалося для оформлення монархічного правління у формі спадкового гетьманства. Разом з тим отримання князівського титулу з рук іноземного володаря могло бути поставлене під сумнів козацькою спільнотою. Відповідно Б. Хмельницький обрав інший шлях, а саме перетворення гетьманської влади, яка дістала визнання і підтримку більшості населення, у спадкову монархію.

У ході Визвольної війни козацький гетьман Б. Хмельницький ставав репрезентантом ідеї соборності українських земель, називаючи їх «нашою землею», «батьківською землею», «вітчиною». У зверненнях до короля Речі Посполитої він наполягав на дотриманні «наших прав і вольностей», скасуванні унії та повернення православної церкви відібраних у неї храмів, монастирів і маєтностей. Формально підпорядковуючись польському монарху, гетьман фактично діяв як самостійний володар, що сприяло зростанню його авторитету в українському суспільстві. Литовський канцлер А. Радзивілл восени 1650 р. звернув увагу на те, що

Б. Хмельницький мав «слухняних собі всіх русинів, які завжди готові виконувати його волю» [17, 270]. «Справжнім господарем» назвав Б. Хмельницького й венеціанський дипломат А. Віміна, який вів переговори з гетьманом, зазначаючи сувору дисципліну у Війську Запорозькому. Аналогічну оцінку діяльності українського правителя дав і коронний гетьман Речі Посполитої М. Потоцький, відзначаючи у листі до короля Яна Казимира, що «панує собі той Хмельницький як володар і союзний монарх» [16, 70].

Очевидно підстав для подібних оцінок ситуації в Україні було достатньо, адже гетьман вживав рішучих заходів для зміцнення своєї влади. Богдан Хмельницький настійливо добивався виконання прийнятих рішень, аж до погроз позбавити життя тим, хто не виконував його наказів. При цьому гетьман дедалі менше зважав на поради старшин, а приймав рішення одноосібно. Навіть підпорядкування польській короні він тлумачив у своєрідний спосіб, заявивши посланцям магнатів у серпні 1650 р., що йому «ані король, ані Річ Посполита до жодної справи не можуть всилувати. Бо я вільний собі, і кому захочу буду служити» [10, арк. 10]. Показово також, що у своїй титулатурі, листах та універсалах гетьман почав пропускати слова «його королівської милості».

Поведінка Б. Хмельницького сприяла утвердженню в свідомості козацтва погляду на його владу, як дану від Бога. У повідомленні сучасника ротмістра С. Чарнецького про козацьку Україну відзначається, що гетьмана там всі «як бога шанують». Подібну тезу висловив у розмові з М. Потоцьким делегат козацького посольства до короля чигиринський хорунжий Василь: «Цей гетьман (Хмельницький – Авт.) від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине» [9, арк. 154]. А до гетьманського титулу була зроблена спроба запровадити додаток «Божою милістю».

Водночас дії козацького уряду не набули системного характеру. Виступ запорожців, які проголосили гетьманом Худолія, довелося придушувати із застосуванням сили. Брак досвіду державного будівництва давався взнаки при домінації приватних інтересів козацької старшини. Для більшості із них політичною батьківщиною залишалася Річ Посполита. Так шведський дипломат І. Майер зафіксував діалог на одній із козацьких рад 1650 р., коли полковник М. Гладкий сказав гетьманові, що «король залишається їхнім королем і володарем, а Хмельницький є для них братом і товаришем» [1, 48]. Спроби пошуку альтернативи польському королю серед православних монархів не увінчалися успіхом, як і прагнення прийняти турецьку протекцію через рішучий спротив старшини.

Наслідком поразки у повстанців у Берестецькій битві стало підписання Білоцерківської угоди 1651 р., згідно якої суттєво обмежувалася територія

козацької України Київським воєводством та вдвічі скорочувалася чисельність реєстру. Лише переможна Батозька кампанія 1652 р. зумовила морально-психологічний злам в ході Визвольної війни. Вона спричинила масові селянські повстання і відновлення на території Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств органів козацької влади [6, 241]. Велике значення мало створення нової моделі соціально-економічних відносин, що передбачало перехід у власність скарбу Війська Запорозького більшості земель королівщин, католицької та уніатської церков.

Звістки про нові плани короля Речі Посполитої Яна-Казимира здійснити восени 1653 р. похід на Подніпров'я змусили Б. Хмельницького до підготовки війська для належної відсічі. Збройне протистояння під Жванцем завершилося підписанням Кам'янецької угоди, за якої не передбачалося існування козацької України. На її території в найближчі часи мало розміститися коронне військо. Все це спонукало Б. Хмельницького позитивно відгукнутися на пропозицію московської сторони визнати своїм протектором царя Олексія Михайловича.

Переяславська рада 18 січня 1654 р. засвідчила прагнення козацької еліти узаконити суверенітет Української держави, забезпечивши його підтримкою царського уряду через військовий союз перед небезпекою агресії з боку Речі Посполитої. У проекті угоди містилася пропозиція встановлення відносин між Україною та Московією, за яких зберігалася державна самостійність Війська Запорозького – проведення внутрішньої політики та виплату данини московському монарху за оборону від зовнішніх ворогів.

Українсько-російський договір у формі «Березневих статей» 1654 р. передбачав, насамперед, збереження суспільно-політичного устрою козацької держави: адміністративного управління, суду й судочинства, фінансової системи, моделі соціально-економічних відносин. Підтверджувалися права і привілеї козацтва, шляхти, міщан та духовенства. Реєстрове козацтво чисельністю 60 тисяч осіб мало отримувати платню від московського уряду. Зі свого боку Військо Запорозьке визнавало зверхність російського царя і зобов'язувалося виплачувати щорічно певну суму данини [14, 16-23].

Юридичний аналіз цього договору має враховувати специфіку політичних і державних концепцій XVII ст., в яких застосовувалися притаманні епосі категорії та поняття. Державно-правові ідеї не були настільки розвинені, щоб уживати термін «державна» незалежно від монарха. Юридичні стосунки між державами уявлялись виключно як стосунки між особами монархів. В даному випадку йшлося про угоду між гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницьким і царем Олексієм Михайловичем, що персоніфікував

Московську державу. У договорі, зокрема, згадано всі соціальні верстви тогочасної України: козацтво, шляхту, духовенство, міщан та селян.

Загальний характер формулювань українсько-російської угоди зумовив появу різноманітних трактувань її суті в історіографії. Так авторитетний російський історик державного права В. Сергеевич, звертаючись до даного питання, відзначав, що з підписанням договору козацька Україна не була приєднана до Московії як провінція, а зберегла державний статус із всіма необхідними ознаками, включаючи право зовнішньополітичних зносин. Звідси робиться висновок, що об'єднання мало персональний характер із визнанням Військом Запорозьким царя своїм сюзереном [13, 84]. Водночас принцип персональної унії передбачав тимчасовий характер державного союзу, а в тексті жалуваної грамоти зазначалося, що цар пожалував Військо Запорозьке, а воно йому «служитиме вовіки».

У поглядах на означену проблему опонентом В. Сергеевича виступив його співвітчизник правник М. Дьяконов. Спираючись на текст угоди 1654 р., він наголошував на підданстві козацької України не лише династії Романових, а всім російським царям у майбутньому, «кто бы они ни были». Згідно тогочасній правовій теорії автор наполягав на визначенні українсько-російського союзу реальною унією [3, 247-248]. Проте така форма об'єднання держав передбачала тісний зв'язок, не лише спільність монарха, але й деяких органів державного управління, чого «Березневі статті» не містять.

Прихильниками версії про васальну підлеглисть Війська Запорозького московському царю були М. Грушевський та М. Коркунов. Так, зокрема, М. Грушевський наголошував на конституційному характері угоди, коли Москва визнала устрій козацької України і надані козакам права і вольності польськими королями. Незважаючи на незавершеність державного будівництва, на думку вченого, Військо Запорозьке зберегло державного статусу під московською зверхністю [2, 27].

Офіційний розрив козацької України із Польщею В. Липинський назвав «кінцем автономізму», наголошуючи на мілітарному характері українсько-російського договору 1654 р. Разом з тим, автор відзначає, що дана угода нічим не різнилася від попередніх, коли в боротьбі проти Речі Посполитої цар заступив місце султана, ставши протектором України із зобов'язанням надати їй військову допомогу [8, 25]. Але політичні цілі кожна із сторін ставила свої – малозрозумілі союзнику. Ця різниця проявлялася уже в ході переговорів та формулюваннях офіційних документів. Звідси витоки різноманітних, інколи навіть альтернативних інтерпретацій українсько-російського договору.

Розлогу правову оцінку означеного документа подав Р. Лашенко. Відзначаючи наявність у козацькій

Україні державного устрою у час об'єднання з Московією, якого остання зобов'язувалася не порушувати, автор не знайшов підстав кваліфікувати угоду як федерацію чи конфедерацію. Він слушно зауважив про необхідність обов'язкового врахування зовнішньополітичних обставин, за яких з'явилася угода та психологічні чинники, що відображали тогочасні суспільні настрої: «Не тільки гетьман Богдан Хмельницький, захищаючи інтереси України, але так само і цар московський не менш, ніж гетьман, потребував в інтересах Московщини у той час для себе військового союзника» [7, 88]. Звідси дослідник робить висновки, що і український гетьман, розуміючи даний аспект, не міг свідомо змінити «королівську» протекцію на «царську» без відстоювання самостійності Війська Запорозького.

Аналізуючи договір 1654 р. з погляду його змісту й правового значення, відомий вітчизняний вчений А. Яковлів відзначив факт цілковитої самостійності козацької України напередодні Переяславських переговорів. Відповідно, вступаючи в союз з Московією, воно висувало свої вимоги, сприйняті в цілому іншою стороною, що й було зафіксовано у «Березневих статтях». «За буквального змісту договору, – писав А. Яковлів, – відносини між Україною та Московією дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежності чи протекторату» [15, 138].

В основі різних поглядів на українсько-російську угоду лежить відмінність державних інтересів сторін та розбіжність політичних цілей. Для того, щоб зрозуміти юридичну природу договору, необхідно звернути увагу не лише на буквальный зміст документу, але й на реальні взаємовідносини, які утворилися внаслідок його підписання. Суттєвим доповненням до оцінки «Березневих статей» є їх означення сусідніми державами. Формально договір засвідчив юридичну форму відокремлення України від Речі Посполитої і слугував у свідомості тогочасної еліти аргументованим доказом самостійності козацької держави.

Таким чином, на підставі здобутків Війська Запорозького в ході Визвольної війни, коли Б. Хмельницький діяв фактично як самостійний володар, були сформульовані основні засади державотворення. Вони лягли в основу переговорів з делегацією московського царя на Переяславській раді. Підходи до укладання угоди були різними, як і бачення сторін перспектив майбутнього союзу. Разом з тим, «Березневі статті» 1654 р. утвердили політичний статус козацької України під московським протекторатом як нової держави на європейській мапі.

Посилання

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1908. – Ч. 6. – Т. 3. – 625 с.
2. Грушевський М. Переяславська умова України з Московією

1654 року / М. Грушевський // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 5-54.

3. Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя древней Руси (до конца XVII века) / М. Дьяконов. – Юрьев, 1907. – Т. 1. – 324 с.

4. Коркунов Н.М. Русское государственное право / Н.М. Коркунов. – СПб., 1901. – Т. 1. – 368 с.

5. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В.Кравченко // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – С. 463-523.

6. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 406 с.

7. Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським / Р. Лашенко // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – С. 67-90.

8. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В. Липинський. – Філадельфія, 1991. – 345 с.

9. Львівська наукова бібліотека. Відділ рукописів, ф. 5, спр. Осолінських, 223 арк.

10. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису, ф. П, спр. 13698, 49 арк.

11. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 / О. Оглоблин // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – С. 156-218.

12. Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России 1654-1793 / И Розенфельд. – Петроград, 1915. – 217 с.

13. Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В.И. Сергеевич. – СПб., 1899. – 345 с.

14. Статті Богдана Хмельницького та жалувані грамоти від 27 березня 1654 р. // Історія української конституції / Упор. А. Слюсаренко, М. Томенко. – К., 1997. – 443 с.

15. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / А. Яковлів // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – С. 91-155.

16. Arhiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie, f. 553, ksz. 18, 94 s.

17. Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647-1656. – Warszawa, 1980. – Т. 3. – 339 s.

Щербак В.А. Приобретение политического статуса Войска Запорожского

В статье анализируется путь гетманского правительства от Зборовского соглашения 1649 г., которым признавалась территориальная автономия Войска Запорожского в пределах Киевского, Черниговского и Брацлавского воеводств, до приобретения политического статуса Украинского казаческого государства, зафиксированного в «Мартовских статьях» 1654 г.

Ключевые слова: Освободительная война, Войско Запорожское, политический статус, Богдан Хмельницкий, украинско-русский договор.

Shcherbak V.O. The obtaining of the political status of Zaporizhia Cossack's army

The article examines the transformation of the status of the Cossack state from the 1649 Treaty of Zboriv, which recognized its autonomy within the borders Kyiv, Chernihiv and Bratslav voivodships, to the recognition of the political status of Zaporizhia Cossack's army in the 1654 «March Articles».

Key words: Liberation war, Zaporizhia Cossack's army, political status, Bohdan Hmelnytskyi, the Ukrainian-Russian treaty.

05.03.2013 р.

УДК 94 (477.46) «17» Кандиба

С.Ю. Степенькін

КОНОТОПСЬКИЙ СОТНИК ФЕДІР КАНДИБА

У статті досліджується біографія конотопського сотника Федора Кандиби. Вказано, що він походив із міста Корсуня на Правобережній Україні. Проаналізовано його діяльність на посадах корсунського полковника, конотопського сотника і ніжинського полкового обозного.

Ключові слова: Федір Кандиба, ніжинський полковий обозний, корсунський полковник, конотопський сотник, Конотопська сотня, Ніжинський полк.

Важливим елементом дослідження історії нашої країни є вивчення біографій окремих її діячів, адже через життя людини можна більш ґрунтовно дослідити ті чи інші події. Однією із таких осіб був конотопський сотник Федір Андрійович Кандиба. На прикладі його біографії можна прослідкувати тенденції суспільного і політичного життя, які мали місце в часи Руїни, встановити деякі особливості господарського життя того періоду.

Федір Кандиба походив з правобережного міста Корсунь. Можливо, він брав участь у Корсунській битві 26 травня 1648 р. У Реєстрі 1649 р. Кандиба був включений до Корсунської полкової сотні під ім'ям Феська Кандибенка [4, 132]. 6 квітня 1656 р. він купив половину млина в урочищі Верхні Буки біля Корсуня у мельника Микити Дем'яненка [5, 164-165].

Не виключено, що Ф. Кандиба був нобілітований після укладення Гадяцької угоди 1659 р. Підтвердженням цьому може бути опис його герба, який зберігся в історичній літературі, однак нам не вдалося встановити час, коли він був пожалуваний. Як там не було, але лише особи шляхетського роду могли мати герби, а до шляхти козацька старшина не відносилась. В описі герба зазначалося, що він мав на щиті стропило, яке супроводжувалося вгорі двома, а внизу – однією зірками. У нашоломнику містився птах, повернутий праворуч [2, 67]. Можливо, саме у зв'язку з нобілітацією 1662 р. король Ян II Казимир підтвердив право Кандиби на його млин у Верхніх Буках [1, 28]. 25 травня 1666 р. король за вірну службу дав йому грамоту ще на один млин, що стояв на р. Рось біля Корсуня.

Саме після ймовірної нобілітації Федір Кандиба почав активно скупати нерухомість. Так 3 жовтня 1670 р. він купив у корсунського козака Івана Креховецького його дідишні і отчизні маєтки: Кики, Гноєнки, Старосілля з ґрунтами на р. Василькові за 16 000 злотих [2, 711]. 5 квітня 1672 р. Кандиба купив Дахнівське крило пасіки у Лебедині, продане пасічником і послушником Лебединського монастиря Прокопом за дорученням Івана Богомола [5, 165-166].

У 1669 р., за сприяння гетьмана Петра Дорошенка, Федір Кандиба був обраний на посаду кор-